622.011:001.4(091)

І. О. СОКОЛ
(Київ, Україна)

ОСНОВНІ ВІХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ГІРНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Ідеться про розвиток термінології й номенклатури гірничої справи, зокрема частково шахтобудування, яка активно розвивалася впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. Наголошено на спірних моментах в історії становлення цієї лексичної групи. Зроблено висновок про те, що нині гірнича термінологія української мови практично повністю унормована завдяки ретельній праці лексикографів та фахівців-гірників.

К л ю ч о в і с л о в а: гірнича термінологія, термінологія шахтобудування, унормування, лексикографія.

Як відомо, до 1917 р. про будь-який серйозний розвиток науково-технічної термінології українською мовою взагалі не йшлося. Цей процес в основному розпочався в 20-х рр. ХХ ст. після закінчення громадянської війни. Проте стосовно термінології й номенклатури гірничої справи можна чітко вказати дату її наукового народження – 1924 р., коли почалася систематична термінологічна праця в Гірничій секції ІУНМ ВУАН. У Передньому слові СГТ зазначено, що на початку своєї копіткої роботи Гірнича секція опрацювала й відредагувала близько 1 тис. основних термінів галузі, які були подані до виготолюваного тоді словника "Загальнотехнічної термінології". Вони були ще недосконалі через брак досвіду й обмежений час на їхнє розроблення. Тому Гірнича комісія, працюючи далі, вдосконалила деякі з них. Учасниками цієї роботи були, зокрема, такі фахівці: Д. М. Мельников, Г. А. Зацерковнюк, В. С. Мамаєнко, М. І. Лещенко, П. А. Нечипоренко, В. Т. Капелькін, Х. Г. Лисенко, П. В. Василенко, які працювали переважно в Донбасі; було також запрошено науковців із різних міст України й тодішнього СРСР – М. П. Хведоріва, М. М. Соболевського, М. С. Шадлуна, Я. Б. Греченка, І. Н. Безкровного, А. А. Строну, П. О. Татаринова, Ю. Г. Дуб'ягу та ін. З самого початку цей словник створювався як українсько-російський. Серед особливо цінних матеріалів, одержаних завдяки зусиллям вищеназваних та інших осіб, можна назвати такі: 1) термінологія маркшейдерської справи обома мовами, вироблена на нараді маркшейдерів у Дніпропетровську; 2) російсько-українська збірка термінів з гірничо-виробничої техніки, яку подав акад. М. П. Хведорів; 3) терміни з магнетометричної справи, які подав інженер-геолог А. А. Строна.

За розробленим тоді планом від Гірничої Секції "Словник гірничої термінології" (СГТ) повинен був охопити такі розділи: 1) гірничий інструмент та роботи; 2) підривна робота; 3) попередні та детальні розвідки; 4) свердлувальна робота; 5) шахтний вивіз; 6) водовідливання; 7) підіймання; 8) провітрювання; 9) підземне освітлення та струмопостачання; 10) пожежна та рятівна справа; 11) збагачу-

© І. О. СОКОЛ, 2013

вання руд та вугілля; 12) золота справа; 13) нафтова та газова справа; 14) видобування солі; 15) торфова справа; 16) видобування нерудних корисних копалин; 17) маркшейдерство; 18) магнітометрія. Зазначимо, що на той час уживалися терміни *маркшАйдер* та *магнЕтометрія*; сучасні форми вони набрали вже у післявоєнний час.

З дотичних галузей науки й техніки, близьких до гірництва, було взято найбільш уживані терміни геології, механіки, будівництва (переважно фахового), електротехніки, шляхової справи та гідротехніки – тією мірою, якою вони стосувалися гірничої справи. Суто мовну редакцію словника зробив Є. Г. Волошин [Переднє Слово СГТ].

"Словник гірничої термінології (проект)", який вийшов друком у Харкові – тодішній столиці УСРР – у видавництві "Радянська школа" 1931 р., заклав підвалини для майбутніх словників гірничої галузі. Це був російсько-український словник, у якому біля російських термінів у дужках курсивом подавалося пояснення до них; поряд давалися позначки про науку, до якої належить дотичний термін; коли якийсь російський термін мав кілька синонімів, їх було подано поряд; якщо російський термін мав в українській мові різні відповідники, їх відмежовували один від одного цифрами із зазначенням, якому застосуванню має відповідати кожен із них; двослівні терміни подавалися тут у такому поєднанні, в якому вони зустрічаються у фаховій літературі, але на першому місці завжди стояв іменник.

Терміни, які Гірнича секція не рекомендувала до вжитку, бралися в квадратні дужки. Їх подавали лише для довідок – коли б вони десь зустрілися фахівцеві, щоб знати їхнє значення. Такі терміни також були ілюстрацією до того, який саме термінологічний матеріал було зібрано для цього випадку.

В основному термінотворення й кодифікація номенклатури цієї галузі відбувалися в 20–30-ті рр. минулого століття. 1938 р. вийшов "Порадник молодого гірника" А. Є. Ковальова – переклад російського видання "Супутник молодого гірняка" (ПМГ) 1933 р. На той час це був один із найповніших посібників з гірничого виробництва, й термінологія представлена в ньому досить повно. Зазначимо, що деякі основні терміни цієї галузі – німецького походження, зокрема *шахта* (*Schacht*), *штрек* (*Streck*), *шурф* (*Schurf*), *шнек* (*Schneck*), *маркшейдер* (*Markscheider*) та ін. Вони були запозичені ще в XIX ст. і відтоді збереглися. Протягом майже всього періоду промислового розвитку Донбасу й Кривбасу терміни іноземного походження засвоювалися через посередництво російської мови. Іноді виникали й питомі на українському мовному ґрунті; вони частіше залишалися в усному мовленні гірників.

Розглянемо перш за все ті терміни, які видозмінилися або перестали відповідати пізніше виробленим мовним стандартам. Усі перераховані нижче приклади взято з СГТ (цифри означають сторінку): *алмаз* (для бурения) – *діямант* (с. 1), *апофиза* (жилы) – *паросток* (с. 2), *балансир*, *мех.* – *коромисло*, *рівноважник* (с. 3), *барабан* (цилиндр – в вороте, лебедке) – *баран* (с. 3), *благородный* (металл) – *доброродний* (с. 4), *бобина* (для каната) – *шпуля*, *навій*, *мітниня* (с. 4), *вентилятор* – *вітрогін* (с. 8), *врубмашина* – *зарубувалка* (с. 12), *выталкиватель* (вагонеток) – *випихач* (с. 15), *горнозаводской* – *рудотопницький* (с. 18), *жёлоб для грязи* – ж. *шлямбовий* (с. 23), *завод* – *виробня* (с. 25),

зарубка вертикальная – заруб сторчовий (с. 28), *игра* (рельс) – *підстриби* (с. 31), *инхабад – оживник* (с. 33), *кабель шахтный – жильник шахтовий* (с. 33), *канат – линва*, *мотуз*, *канат*, *лина*, *корда*, *мотов'яз*, *гужва* (с. 34–35) (поданих синонімів саме у значенні "канат" збереглися лише *канат*, *линва* та *гужва* – останнє має розмовно-діалектний характер); *канатный путь – кодільний*, *кодоловий* (с. 35), *качание насосом – смокування* (с. 36), *конгломерат – зліпинець*, *зліпняк*, *зліпище* (с. 39), *копер* (вышки буровой) – *лекріпець*, *міцняк*, *бабура* (с. 40), *крепление балками – закріплення трямове* (с. 41), *лебедчик – крутовий* (с. 44), *магазин* – (склад, кладовая) – *комора*, *склеп*, *гамазея* (с. 46), *маркшейдерия – маркшайдерія*, *маркшайдерство*, *мірництво гірниче* (с. 47), *мастер ламповый – лямпівник*, *лямповий* (с. 47), *накатник* (для крепления) – *накіття* (с. 51), *напластование – наверства*, *наверстування*, *наверствования*, *нашарування*, *шарування*, *напластування* (с. 52) (з цього синонімічного ряду збереглися у фаховому вжитку лише нашарування та напластування); *орт – хрещик* (с. 57), *отметчик* (рабочий) – *значій* (с. 60), *пика – дзюбанець* (с. 65), *пласт* (руды, угля, глины) – *верства*, *шар*, *скиба*, *ряд*, *пластів'я*, *штих*, *плат*, *платок*, *пласт*, *верствовиця* (с. 65) (з цих синонімів прижились і є вживаними сьогодні *пласт*, *шар*, *штих*, значно рідше *верства*); *пыж* (для забивания шпура) – *клейтух*, *клинтух* (с. 75), *пыль инертная – пил байдужий* (с. 75), *сила лошадиная – кінь механічний* (с. 85), *сланец – лупак* (с. 87), *убежище* (от взрывов в галереях) – *захисток* (-стку), *захист*, *пристановище*, *притулище*, *прихилище*, *схованка*, *притулиско*, *притулок* (с. 96) (з цього ряду синонімів прижилися тільки *схованка* й *захисток*; іменник *притулок* нині вживається дещо в іншому значенні); *устье* (шурфа, шахты, скважины) – *горло*, *гирло*, *горловище*, *устя*, *устінок*, *устьє* (с. 99) (збереглося у цьому лексичному значенні *гирло*, рідше *горловище*); *футеровка* (шкива) – *хутрува́ння*, *хутро́вання* (с. 101), *цистерна нефтяная – станва нафтова* (с. 103), *чулан* (шпур, направлен. вверх) – *горовець* (с. 103), *шест – тичина*, *жердина*, *ялина*, *бовт*(ь), *жертина* (с. 104), *шлак – жужіль* (-желі), *жужелиця*, *троска*, *віпса*, *гаріло*, *шлак*, *таріль*, *солта*, *жужлі* (с. 105) (з поданих тут синонімів було кодифіковано шлак та жужелиця); *шпат – скалинець*, *шпат* (с. 105) (перша назва не стала літературною нормою); *штейгер – штайгер* (с. 106), *щуп – штир*, *шип*, *пробний свідер*, *маца вилка* (с. 107) (два останні терміни не були кодифіковані); *эфель – сирець* (с. 108), *якорь трубный – кітва трубна* (с. 108), *я́мщик* (рабочий-торфяник) – *кидальник*, *ямкар* (с. 109).

Уже з цього переліку видно, що гірнича термінологія на той час перебувала ще в стадії формування; чимало наведених тут термінів не увійшли до професійної термінології, а деякі лишилися тільки в усному вжитку.

Загалом порадник А. Ковальова цікавий тим, що містить майже всю гірничу термінологію, яка була кодифікована на той час – другу половину 30-х рр. ХХ ст. Ще тоді вже було визначено (без будь-яких синонімів) назви основних технологічних процесів: *вертикальні або шахтоподібні виробки* (*рос. вертикальные или шахтообразные выработки*), *свердловини* (*рос. буровые скважины*), *розшуки* (*рос. поиски*), *розвідки* (*рос. разведки*),

проходження шахт (*рос. проходка шахт*), *заглиблення шахт* (*рос. углубка шахт*) та ін.

У СГТ немає такої кількості синонімів на позначення того самого поняття, як це ми бачили у попередньому словнику. Чітко встановлено назви одиниць техніки, які застосовувалися для видобутку вугілля*: врубові машини – ударні й різальні; відбійний молоток* або *механічне кайло* (ПМГ, с. 95), *ланцюгові різальні машини* (ПМГ, с. 99); подано також назви технологічних процесів транспортування вугілля: *доставка* (від вибою до відкочувального штреку); *рудничне відкочування* (по штреках до ствола шахти); *піднімання* (на поверхню). На позначення двох основних типів механізмів для доставлення вугілля використовували терміни *конвеєр* та *скрепер*. Було узгоджено з російською термінологією практично всі терміни галузі, щоб уникнути неправильного перекладу й визначення.

Згодом лексикографічну працю й збирання термінології з народних уст (зокрема на Донбасі) перервала Велика Вітчизняна війна. Робота зі складання й видання технічних галузевих словників і довідників поновилася досить активно під час т. зв. "хрущовської відлиги" другої половини 50-х рр. XX ст. У 1959 р. вийшов "Українсько-російський гірничий словник" за ред. О. А. Ковшулі, М. З. Гармаша, М. С. Зільбана (РУГС), який включав близько 20 тис. термінів.

Звичайно, в ньому вже не могло бути такого розмаїття синонімів, яке спостерігаємо в довоєнних джерелах. Переважну більшість термінів на той час було унормовано. Зокрема термін *маркшейдер* (РУГС, с. 105) набув такої самої форми, як у російській мові, а не *маркшайдер*, як у довоєнній фаховій літературі. До іменника *шахта* подано 34 терміни-словосполучення, напр.: *шахта буровугільна* (*вентиляційна*, *водовідливна*, *видавальна*, *витяжна*, *похила*, *негазова*, *небезпечна* щодо пилу й газу (РУГС, с. 259); окремі терміни мають синоніми, але не більше двох, напр., *підйомна* (*піднімальна*, *підіймальна*) (РУГС, с. 260). До іменника *штрек* подано 48 термінів-словосполучень (РУГС, с. 264). Більшість є кальками російських термінів, але є й винятки, напр., *восстающий – підняттєвий*. До терміна *штанга* подано 24 терміни-словосполучення (РУГС, с. 263), зокрема *бурова*, *ведуча*, *обертова*, *вибивна*, *гнучка*, *консольна*, *ловильна*, *напрямна*, *насосна*, *відбійна* і т. д. До іменника *шпур* подано 17 термінів-словосполучень (РУГС, с. 262–263).

Майже всі терміни сьогодні не викликають заперечень. Унормування термінології на той час було вже практично завершено. Проте залишались окремі випадки, коли одному російському терміну відповідало кілька синонімів, напр.: *подгонка* 1) *підгонка* (неоконч. действие) *підганяння*, 2) *пригонка*, *припасування*; (неоконч. действие – еще) *приганяння*, *припасовування* (РУГС, с. 160); *подошва вспучивающаяся – випираюча підошва*; *підошва*, *що випирає* (*здимається*, *випинається*) (РУГС, с. 161). Але таких випадків небагато. Трапляються також нечисленні синоніми до окремих термінів – переважно прикметників, напр.: *пустотелый – порожнистий* (*пустотілий*) *бур*; *свободнопадающий – вільноспадний* (*вільнопадаючий*) *бур* (РУГС, с. 14). Рідко, але трапляються синоніми до іменників, напр., *свод обрушения – склепіння обвалення* (*обрушення*) (РУГС, с. 203).

Кілька слів щодо вживання (або невживання) дієприкметників, напр.: *быстродействующий – швидкодіючий*, *який* (*що*) *швидко діє*; *быстрорежущий – швидкорізальний*, *швидкоріжучий*, *який* (*що*) *швидкоріже*; *быстротвердеющий – швидкотвердіючий*, *швидкотверднучий*, *який* (*що*) *швидко твердіє* (*твердне*) (РУГС, с. 15).

Це питання залишається й досі нез'ясованим остаточно. На нашу думку, у вищенаведених випадках усі словосполучення мають право на вживання.

Після 1960 р. знов настала тривала перерва у словникарстві – більш ніж на чверть століття. Фундаментальні словники фахової лексики стали виходити наприкінці 80-х рр. XX ст., під час перебудови в СРСР.

Особливо зросла потреба в них, коли Україна стала суверенною державою. 1993 р. вийшов у світ "Короткий гірничий словник" (КГС) за ред. О. В. Колоколова. Він значно відрізняється структурою від словника 1959 р. Його можна назвати короткою енциклопедією галузі. Якщо у РУГС не було жодної власної назви (це не входило до завдання авторів), то КГС містить, зокрема, назви родовищ корисних копалин, і не тільки нашої країни. Засвідчено й терміни геології, адже вона невіддільна від гірничої справи.

Словник був підготовлений до друку працівниками Дніпропетровського гірничого інституту. Від попередніх праць такого типу його відрізняє досить велика кількість статей, що містять інформацію про науково-дослідні установи, напр., Інститут автоматизації вугільної промисловості (КГС, с. 4), вищі навчальні заклади, зокрема Грузинський політехнічний інститут (КГС, с. 43). У довідці про кожен навчальний заклад є відомості про кількість студентів – гірників та геологів. Словник цінний тим, що подає не просто переклад з російської, як РУГС, а й визначення багатьох термінів і номенів. Крім того, деякі термінологічні сполучення подаються тут уперше. Незважаючи на стислість, словникові статті про вугільні, газові й нафтові родовища досить точні й містять необхідні дані, наприклад, для студентів відповідних спеціальностей[1].

Щодо загальних назв – термінів і номенів гірничого виробництва, тут їх менше, ніж у РУГС, тому що видання 1993 р. має дещо іншу спрямованість – довідкову.

Нарешті 2007 р. у м. Слов'янську Донецької обл. вийшов друком "Словник найуживаніших термінів гірничої справи" (автор О. В. Колган), який містить близько 5 тис. термінів.

Загалом можна зробити висновок, що майже вся, за невеликим винятком, термінологія гірничої галузі сьогодні унормована й відповідає загальномовним стандартам.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

КГС – Короткий гірничий словник / За ред. О. Колоколова. – Дніпропетровськ; К.: Дніпропетров. гірн. ін-т; Ін-т системних досліджень, 1993. – 212 с.

1 На жаль, одна із словникових статей має помилку: "Іллінойський вугільний басейн – вугільний басейн у США, розташований у шахтах (підкреслення наше. – І. С.) Іллінойс, Індіана та Кентуккі". Звичайно ж, треба: "у штатах".

ПМГ – *Ковальов А. Є.* Порадник молодого гірника / Пер. з 3-го рос. вид. – Х.: ДНТВУ, 1938. – 212 с.
РУГС – Російсько-український гірничий словник. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 272 с.
СГТ – *Василенко П.*, *Шелудько І.* Словник гірничої термінології (проект). – Х.: Радян. школа, 1931. – 160 с.
СМГ – *Ковалёв А. Е.* Спутник молодого горняка. – Изд. 3-е. М.; Л.: Новосиб. Госгориздат, 1933. – 204 с.

I. O. Sokol

MAIN STAGES OF THE UKRAINIAN MINING TERMINOLOGY EVOLUTION

The paper examines the ways mining terminology and nomenclature was developed. Special attention is drawn to the period of the 20th – 30th of the 20th century, when the term system was formed. The research focuses on disputable moments in the history of lexical group development; it concludes that mining terminology is normalized in the present-day Ukrainian language thanks to the careful work of lexicographers and mining specialists.

K e y w o r d s: Ukranian mining terminology, normalization, lexicography terms of mine constructing.